

5. *Булгаков М. А.* Мертвые души (Инсценировка по поэме Н. Гоголя) / М. Булгаков // Булгаков М. А. Собрание сочинений в 5 тт. Т. 4 – М. : Художественная литература, 1990. – С. 7-62.
6. *Булгакова Е.* Дневник / Е. Булгакова – М. : Книжная палата, 1990. – 400 с.
7. *Гоголь Н. В.* Мертвые души / Н. Гоголь // Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений: [В 14 т.] / АН СССР; Ин-т рус. лит. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1937-1952. Т. 6. Мертвые души. Т.1. – 1951. – С. 5-247.
8. *Гоголь Н. В.* Мертвые души / Н. Гоголь // Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений: [В 14 т.] / АН СССР; Ин-т рус. лит. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1937-1952. Т. 7. Мертвые души. Т. 2. – 1951. – С. 5-127.
9. *Гоголь Н. В.* Письмо М. Погодину / Н. Гоголь // Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений: [В 14 т.] / АН СССР; Ин-т рус. лит. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1937-1952. Т. 9. – С. 378.
10. *Достоевский Ф. М.* Братья Карамазовы. Часть IV. Эпilog / Ф. М. Достоевский // Достоевский Ф. М. Собр. соч. в 15-ти тт. Т. 10. – Л. : Наука, 1991. – С. 5-298.
11. *Достоевский Ф. М.* Село Степанчиково и его обитатели / Ф. М. Достоевский // Достоевский Ф. М. Собр. соч. в 15-ти тт. Т. 3. – Л. : Наука, 1988. – С. 5-204.
12. *Рикер П.* Время и рассказ. В 3-х тт. Т.1. Интрига и исторический рассказ / Поль Рикер – М. ; СПб. : Университетская книга, 1999. – 313 с.
13. *Рикер П.* Что меня занимает последние 30 лет [Электронный ресурс] / Поль Рикер – режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Rik/chto_zan.php
14. *Чудакова М. О.* Жизнеописание Михаила Булгакова / М. Чудакова – М. : Книга, 1988. – 672 с.
15. *Ankersmit F.* Narrative Logic: A Semantic Analyses of the Historian Language / F. R. Ankersmit – Boston; L. : The Hague, 1983. – 265 p.
16. *White H.* Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism / Hayden White – Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 1978. – XI, 178 p.

УДК 17.024.2.3

Турчин М.Я.

Національний медичний університет імені О.О. Богомольця

СОРОМ І СОВІСТЬ: СПЕЦИФІКА ВІДМІННОСТЕЙ

У статті здійснено системний морально-етичний аналіз понять сорому та совісті. Акцентовано увагу, перш за все, на відмінних ознаках, які відрізняють сором від совісті за умовами виникнення і етимологічним значенням, за внутрішнім змістом і якісним наповненням, за особливостями вираження і специфічними рисами прояву у людини. Показано необхідність розвитку такого роду понять як для людини, так і для суспільства в цілому.

Ключові слова: сором, совість, помилковий сором, розкаяння совісті, провина, людина, мораль, суспільство, відповідальність, моральна самооцінка, моральний самоконтроль.

Турчин М.Я. Стыд и совесть: специфика отличий. В статье осуществлен системный морально-этический анализ понятий «стыд» и «совесть». Прежде всего, акцентировано внимание на отличительных характеристиках, которые отличают

стыд от совести по условиям возникновения и этимологическим значением, по внутреннему содержанию и качественному наполнению, по особенностям выражения и специфическими чертами проявления у человека. Показана необходимость развития такого рода понятий, как для личности, так и для общества в целом.

Ключевые слова: стыд, совесть, ложный стыд, раскаяние совести, вина, человек, мораль, общество, ответственность, нравственная самооценка, нравственный самоконтроль.

Turchyn M. Shame and conscience: the specifics of the differences. *The article carried out a systematic ethical analysis of the concepts shame and conscience. The attention is focused primarily on distinguishing characteristics that distinguish shame from the conscience in terms of the origin and the etymological value of the internal content and quality contents, peculiarities of expression and specific features of the manifestation of the man. The necessity of development of such concepts as for the person and for society as a whole.*

Key words: shame, conscience, false shame, remorse, guilt, man, morality, society, responsibility, moral self-esteem, moral self-control.

Вступ. Для зосередження уваги на відмітних ознаках сорому і совісті передусім важливо виявити різницю між ними як моральними почуттями, і як поняттями моральної свідомості. Здебільшого вчені досліджують спільні риси цих моральних явищ, в той час як якісні відмінності між ними залишаються поза увагою.

Сором і совість розрізняються передусім за часом свого виникнення у людини в історії суспільства: якщо сором виник у родовому суспільстві, то совість – у класовому суспільстві. Сором появився тоді, коли представники даного роду або племені все знали один про одного, бо вони безпосередньо спілкувалися між собою. Совість появилася тоді, коли люди не могли все знати один про одного, бо їх стало значно більше, виникло багато народів і держав, важливого значення набули економічні, соціальні та інші відносини між ними. Виникла потреба в новій формі самооцінки – совісті, оскільки тут контроль повернутий на себе, незалежно від оточуючих осіб.

Мета статті – проаналізувати особливості відмінностей сорому і совісті як фундаментальних моральних понять, що сприяють розвитку самосвідомості особистості.

Основна частина. Відомо, що слово «сором» більш раннього походження, ніж «совість», на це вказує й етимологічне дослідження цих слів, їх порівняння. Зупинюсь на аналізі позначення сорому і совісті в слов'янських та романо-германських індоєвропейських мовах.

Позначення сорому в слов'янських мовах наступне: давньоруська – стыдъ, соромъ, срамъ, білоруська – сорама, українська – сором, болгарська – срам, сербохорватська – стид, срам, срамота. В позначенні слова «сором» явно помітно схожість у вимові й написанні. Воно виникло тоді, коли слов'янські племена були розташовані поблизу один до одного, проживали поруч.

Позначення слова «совість» у слов'янських мовах: давньоруська – совість, білоруська – сумленіе, українська – совість, сумління, болгарська – совість, сербохорватська – савест, польська – sumienie, чеська – svedomi, словацька – svedomie.

При позначенні слова «сором» білоруська мова близька до давньоруської, а при позначенні совісті зазнала впливу польської мови. В українській мові позначення сорому є близьким до давньоруської мови, а при позначенні совісті українська мова, так само як і білоруська, зазнала впливу польської мови. Це було пов'язано з тими територіальними зв'язками і змінами, які відбулися пізніше після формування слова «сором».

Позначення сорому в романо-германських мовах: німецька – *scham*, англійська – *shame*, датська і шведська – *skam*. Позначення совісті: німецька мова – *gewissen*, англійська мова – *conscience*, датська мова – *samvittighed*, шведська мова – *samvete*. При позначенні сорому помітно схожість усіх цих мов, а при позначенні совісті німецька, англійська і скандинавські мови відрізняються одна від одної.

Відтак, на етимологічних змінах позначаються соціальні зміни. Те, що сором більш раннього походження, ніж совість, твердять і письмові пам'ятки. В поемах «Іліада» і «Одіссея» слово «сором» вживається багато разів, а слово «совість» відсутнє. При аналізі тексту Біблії з'ясувалося, що слово «сором» у Старому Завіті вживається досить часто, а слово «совість» усього один раз у книзі, яка не є канонічною і написана пізніше за інші. В Новому Завіті вони обидва є звичними. Це говорить про те, що поняття «сором» виникло раніше написання Старого Завіту, а також «Іліади» і «Одісеї», а слово «совість» стало вживатися після їх створення. Аристотель одним із перших здійснив спробу розробки систематичного вчення про мораль у «Нікомаховій етиці», однак він не використовує термін «совість» у тексті книги (брала за основу текст перекладу його книги, виконаний у 1908 році), а слово «сором» вживає як звичне.

Становлення сорому є відображенням початкового етапу формування моральної самооцінки і самоконтролю індивіда. Самооцінка особи виникла тільки під впливом зовнішньої критики її поведінки з боку інших людей. Це був тривалий і повільний процес переходу від групового до індивідуального самоконтролю в той час, коли велику роль відігравали інстинкти та емоції, але людина переходила до нових форм регуляції взаємин з іншими людьми в порівнянні з тваринами. При відчутті сорому виникає почервоніння шкіри – фізіологічний момент, що вказує на давність існування цього почуття в порівнянні з совістю, самоконтроль якої заснований лише на внутрішніх духовних факторах.

Становлення совісті – новий етап у розвитку моральної самооцінки і самоконтролю людського індивіда, який став особистістю, хоча сором з формуванням совісті не втратив свого значення у моральній самооцінці. З появою совісті виникла нова, досконаліша форма моральної самосвідомості й самоконтролю, виходячи з нового рівня розвитку свідомості людей і нових потреб моральних відносин. Для цього етапу повною мірою характерно становлення особистості, цілковите виділення індивідуальної свідомості з родової. У совісті глибше розвивається засуджуюча форма самооцінки («зла совість»), але водночас виникає і схвальна форма («добра совість»). Якщо «совість» почали вживати для позначення більш високої форми морального самоконтролю індивіда, то «сором» – для більш елементарного, початкового, низького ступеня самовідчуття.

Відмінність змісту понять «соромно» і «сором», на відміну від термінів «совісно», «совість», полягає у вживанні їх в обігу до дітей різного віку. Дітей молодшого віку,

наприклад, дошкільнят, виховують за допомогою слів «як тобі не соромно?» і не застосовують до них виразу «як тобі не совісно?». Інша справа – діти старшого віку, наприклад, усі школярі, до яких так чи інакше в певних умовах застосовуються обидва ці вирази.

Існують багато ознак, що відрізняють сором від совісті за умовами виникнення, за внутрішньою сутністю, за специфічними рисами прояву у людини.

Як відомо, почуття сорому історично передувало почуттю розкаяння (мук) совісті, але це не означає, що і зараз у всіх випадках воно йому передує і входить до його складу. К.Д. Ушинський писав, що совість часто супроводжується соромом, проте сором не завжди зумовлений совістю [1, с. 223], тобто він розрізняв їх якісну специфіку. Почуття сорому і розкаяння совісті проявляються у людини за різних умов та обставин, їх викликають різні причини, і вони не обов'язково повинні супроводжувати одне одного.

У словнику з етики сором визначено як «моральне почуття» [2, с. 329], а совість – як «категорію етики» [2, с. 312]. Ці визначення, як на мене, вимагають пояснення. Сором і совість – це передусім моральні явища. Вони обидва є почуттями і поняттями моральної свідомості людини. Виділення і визначення їхніх відмітних ознак, особливостей, властивостей і є їх визначенням як понять моралі, а в етиці – як етичних категорій. У словнику звернено увагу на наступну відмінність сорому і совісті: «Якщо сором виражає залежність індивіда від суспільства, то совість показує залежність суспільства від особи, вона фіксує той ідеальний, досконалий образ людини і суспільства, який створюється даною особистістю (не випадково про високоморальну людину говорять, що вона є нашою совістю)» [2, с. 313]. Контроль совісті – вища форма контролю стосунків людей, оцінки їх вчинків. Сором виражає відповідальність індивіда перед суспільством, а совість – відповідальність перед самим собою, але на основі засвоєних ним суспільних нормативів поведінки.

З тексту праці Г.Д. Бандзеладзе «Етика» вдалося виділити десять відмінних ознак сорому і совісті:

- 1) «Якщо совість – почуття відповідальності перед самим собою, перед власною людською природою, то сором – почуття відповідальності перед іншими людьми» [3, с. 285];
- 2) «Осоромлення – суспільний осуд, а, отже, набагато сильніша санкція, на відміну від індивідуального самоосуду – розкаянь совісті» [3, с. 286];
- 3) «... Якщо почуття сорому містить страх, то це в більшості випадків – страх перед соромом як таким, а не перед покаранням» [3, с. 287];
- 4) «...Для сорому важливим є зовнішній спостерігач, а совісті цей зовнішній спостерігач не потрібен» [3, с. 288];
- 5) «Почуття сорому має сенс тільки у стосунках з іншими, як страх перед вторгненням іншого в інтимний світ суб'єкта» [3, с. 288];
- 6) «...Почуття сорому виникає не тільки у разі несправедливості і злочину, але навіть, іноді, при абсолютно справедливій і правомірній дії» [3, с. 289];
- 7) «...Почуття сорому сильніше проявляється перед знайомими, старшими, порядними людьми, аніж перед сторонніми, однолітками, непорядними... Інтенсивність почуття сорому підкоряється певній закономірності...» [3, с. 289];
- 8) «...Почуття сорому іноді виникає і у тому випадку, коли людина не сама скоює ганебний чинок, а бачить безсоромну дію іншого» [3, с. 289];
- 9) «Совість – вище почуття, ніж сором» [3, с. 290–291];
- 10) «...Важче подолати почуття сорому, аніж совість» [3, с. 285].

Характеризуючи форми моральної самосвідомості, Д.С. Шимановський виділяє особливості совісті і сорому. Совість, на його думку, є суто інтровертною вищою формою моральної самосвідомості, яка пов'язана з санкціями самозвинувачення і самоосуду. Вона припускає здатність визнавати і відчувати свою провину, що породжує і сором перед собою за скоєне. Почуття провини виражає заклопотаність людини власною неправотою перед собою та іншими у зв'язку з негативними вчинками і якостями, за які вона несе відповідальність. Сором може спалахнути і без усвідомлення суб'єктивної провини, як імпульсна реакція на реальне і очікуване звинувачення, підозру, докір в негідному вчинку, якого особа не здійснила. Однак обґрунтований суспільний осуд або уявлення про нього викликає в людині почуття сорому, інтуїтивно асоційоване з її колишнім емоційним досвідом, не супроводжуючись при цьому переживанням особистої провини, яку вона не встигла усвідомити. І навпаки, визнання власної провини ще не свідчить про те, що людина відчуває себе винною і їй дійсно соромно. Нарешті, можна взагалі не знати і не відчувати за собою провини, хоча в очах оточуючих виглядаєш винною [4, с. 89].

Відтак, Д.С. Шимановський виділяє не тільки специфіку совісті як форми моральної самосвідомості, а й характеризує сутність істинного і помилкового сорому, що пов'язані з переживанням або непереживанням особистої провини за здійснену ганебну дію. Почуття сорому не завжди пов'язане з наявністю провини і аморальності у вчинку, а може бути викликане будь-якими причинами, не пов'язаними з морально належним. Розкаяння совісті виникають тільки за наявності особистої провини.

Відмінність форм моральної самооцінки також полягає у тому, що сором пов'язаний із наявністю зовнішнього джерела виникнення і обов'язковим зовнішнім проявом (почервонінням шкіри обличчя особи), а совість заснована на внутрішньому джерелі виникнення і непомітному для інших прояві. Для виникнення почуття сорому присутність інших людей в основному є обов'язковою. Важливо також, щоб хтось із цих спостерігачів щось про вас знав. Якщо порушення норм поведінки відбувається наодинці з собою, то зазвичай почуття сорому не виникає. Воно по-різному виникає у присутності знайомих і при незнайомих людях. Чим краще присутні знають вас, тим сильніше почуття сорому. Але і тут є певний нюанс, бо при рідних людях, що живуть з вами, ви багато що робите не соромлячись, але соромилися б робити в присутності інших осіб.

Сором пов'язаний передусім з дією на органи чуттів, на зір, а через нього на свідомість, а совість виявляється при дії тільки на свідомість.

Прояв сорому сильніший тоді, коли присутня велика кількість людей, а для совісті – навпаки, найсильніші її розкаяння бувають наодинці, коли ніхто вас не бачить. Сором заснований на видимому, а совість – на невидимому свідку. Для виникнення сорому щоразу необхідна дія на першу сигнальну систему, а для виникнення совісті – безпосередньо через другу сигнальну систему – дія на свідомість. Це також підтверджує той факт, що совість вища за своїм розвитком й історично більш пізня форма моральної самосвідомості.

Для сорому найважливіше страх перед громадською думкою, страх перед суспільною оцінкою, а для совісті – відповідальність перед своєю честю, своєю гідністю. Якщо сором формується на основі реальної думки людей, то совість виступає

опосередковано – через свідомість самої особи, яка в пам'яті містить рішення громадської думки. Якщо сором – це безпосередня реакція на певну оцінку індивіда ззовні, то совість – це опосередкована реакція на оцінки своєї поведінки. В совісті свідком виступає сама особа.

Почуття сорому має афективний характер і зупинити його неможливо. Навпаки, звертаючи увагу своєї свідомості на факт почервоніння власної шкіри обличчя, шиї, ще більше посилюється ефект дії сорому. Почуття розкаяння совісті теж виникає мимовільно, але його афектність значно слабша, і людина може піти на переговори зі своєю совістю, своєрідний компроміс, тобто приглушити муки совісті іншими особистими цілями, турботами, потребами, інтересами. Піти ж на переговори з соромом індивід не в змозі.

Існує відмінність сорому від совісті на рівні відображення моральних вимог суспільства, в ступені усвідомлення моральних норм, у розумінні належного і неналежного і його відображення у почуттях. Якщо сором формується у індивіда в той час, коли лише починається процес перетворення знань в моральні переконання, то совість заснована на моральних переконаннях і формується тоді, коли процес перетворення знань норм поведінки у переконання в основному відбувся і характеризується наявністю у людини певних моральних цінностей, принципів, ідеалів.

Почуття сорому і розкаяння совісті – це однопорядкові за своєю суттю почуття, оскільки обидва виражають самоосуд індивідом самого себе, але вони розрізняються за ступенем, рівнем, формами, причинами самоосуду. Низький ступінь усвідомленості мають емоції, наприклад, емоції страху, гніву тощо. Вищий ступінь прояву впливу свідомості мають моральні почуття, які виникають тільки за наявності хоча б елементарних моральних уявлень. Моральні почуття можна розділити на два види: ті, які ще мають значний афективний характер, наприклад, це видно на прояві почуття сорому, і ті, які менш пов'язані з афектами, мають вищий ступінь зв'язку з моральною свідомістю, наприклад, почуття розкаяння совісті, почуття честі, власної гідності тощо.

Раціональний момент у соромі, звісно, присутній, але суттєво відрізняється від подібного в совісті за часом дії та ін. В соромі раціональний момент протікає майже миттєво, причому його присутність необхідна на початковому етапі, а далі діє афект. У совісті раціо діє повільніше, ґрунтовніше, глибше, і не лише в початковий момент виникнення мук совісті, а протягом всього акту, причому його роль наприкінці посилюється.

Наявність значного і провідного раціонального моменту в совісті вказує на можливість виникнення переговорів з совістю, тобто індивід може умовити сам себе, виправдати свої дії і не відчувати розкаяння совісті. Переговори з соромом неможливі, оскільки почуття сорому не контролюється свідомістю, а є миттєвою емоційною реакцією.

Почуття сорому і совість розрізняють за змістом негативної сторони: в соромі вона виявляється у формі помилкового сорому, а в совісті – за наявності компромісу із совістю. Якщо в помилковому соромі особа внутрішньо усвідомлює правильність свого вчинку з етичної точки зору, то в переговорах зі своєю совістю людина скоює

аморальний акт, виправдовує себе, свідомо не бажаючи розуміти етичної помилковості власної позиції, а, навпаки, переконує себе, що вона має рацію.

Почуття сорому виконувало роль засуджуючої форми самооцінки на більш низькому ступені розвитку суспільства, ніж совість. В ході подальшого розвитку моральної самооцінки вона розширює форми свого прояву: до сорому додається совість. Сором втратив свою роль єдиного почуття самоосуду, оскільки виникло розкаяння совісті.

Сором заснований на страху, а совість не має до цього жодного стосунку, оскільки заснована на усвідомленні моральної відповідальності особи. В соромі і совісті виявляються різні рівні усвідомлення відповідальності: сором служить вираженням відповідальності перед видимим, реально присутнім свідком, а совість – перед ідеальним спостерігачем, присутнім у людини, її внутрішнім «Я». Для сорому необхідна упевненість людини в наявності зовнішнього осуду від інших людей, а для совісті цього не вимагається.

Виникнення сорому і совісті пов'язане з переходом від зовнішніх до внутрішніх регуляторів поведінки індивіда зі зміною причин виникнення моральних почуттів: спочатку через безпосередню, а потім через опосередковану дію. Виникнення моральних почуттів було початковим етапом опосередкованого сприйняття суспільних вимог через свідомість індивіда. Почуття сорому, відокремлюючись від зовнішньої оцінки, дало початок суто внутрішній формі моральної самооцінки – совісті.

Висновок. Отже, сором і совість є самостійними етичними явищами і поняттями моралі, що мають свій зміст, який характеризується через певні ознаки. Сором і совість мають як спільні ознаки в процесі виконання функцій моральних почуттів, форм моральної самооцінки і самоконтролю, так і специфічні особливості, які виділяють їх як поняття моралі.

Сором є важливим і корисним надбанням людського досвіду. Кожен з індивідів, навіть не демонструючи жодних симптомів сорому, містить його в собі як іманентну людську якість, що обумовлена необхідністю людської взаємодії. Звідси беруть початок поняття особистісної зрілості, автономії, особистих меж, а також представлення себе іншим таким, яким ти хочеш, щоб тебе бачили.

Совість є вищим уособленням духовних чеснот людини. В ній найяскравіше втілюється людяність особистості, а саме такий рівень співпричетності до буття інших, при якому чужа біда сприймається і переживається як власна.

Література

1. Ушинський К. Д. Собрание сочинений: в 11 т. – М., 1950. – Т. 9. – 1950. – С. 223–236.
2. Словарь по этике / под ред. И. С. Кона. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1981. – 430 с.
3. Бандзеладзе Г. Д. Этика. / Г. Д. Бандзеладзе. – Изд. 2-е. / Г. Д. Бандзеладзе. – Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1970. – 465 с.
4. Шимановский Д. С. Моральное сознание. (Этико-философский аспект) / Д. С. Шимановский. – К.: Высшая школа, 1986. – 143 с.